

BOSNA-HERSEK AYAKLANMASI (1875)'NDA PANSLAVİZMİN ETKİSİ VE SİRBİSTAN VE KARADAĞ'IN ROLÜ

MİTHAT AYDIN*

Giriş

Panslavizm, 19. Yüzyılın başlarında Rusya dışındaki Slavlar arasında edebi-kültürel bir hareket olarak ortaya çıkmış, aynı kökten gelen Slav halkların kültürel ve siyasal birliğini ifade etmiştir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren giderek siyasi bir içerik kazanan Panslavizm, 1870'lerde Avrupa kamuoyunda “*bütün Slavların Rusya'nın öncülüğünde birleşmesi*” olarak algılanmıştır.

Panslavizm terimini ilk olarak 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel kullanmıştır. Herkel, Panslavizmi edebi-ilmi mânâda bütün Slav kavimlerinin kültür sahasında karşılıklı etkileşimi olarak tanımlarken, siyasi alanda ise bütün Slav kavimlerinin büyük bir devlet halinde birleşmeleri olarak ifade etmiştir¹.

Panslavist düşünce, Avusturya-Almanya egemenliği altındaki Slav halklar arasında edebi ve felsefi bir akım olarak doğup gelişmiştir. Panslavizm akımının gelişimine, P. Janko Šafarik (1795-1861), Palacky, Kollar (1793-1852), Herkel, J. Dobrowsky, Karel Havlicek (1821-1856), Ludevít Stur (1815-1856), Mihal Miloslaw Hodza (1811-1870), Libtovsk S. Mikulas, Papaz Joseph Miloslaw Hurban (1817-1888), August Ludwig von Schlözer (1735-1809) ve Johann Gottfried von Herder (1744-1803) gibi daha ziyade Çek, Slovak ve Alman tarihçi, arkeolog, dil bilimci, şair, yazar ve din adamları öncülük etmişlerdir². Bunlardan Çek tarihçi Palacky, diğerlerinden farklı

* Yrd.Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı

¹ Akdes Nimet Kurat, “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2-4, Ankara, 1953, s.242.

² Adı geçen Panslavistlerin görüşleri ve Panslavizmin gelişimindeki yeri için bakınız: Hans Kohn, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1953, s.13-21. Bu eserin Fransızca çevirisi Ağâh Oktay Güner tarafından Türkçe'ye çevrilerek

olarak, Habsburg topraklarında özerk bir federasyon formüle ederek Panslavist anlayışın siyasi yönünü ön plana almakla, ayrıca dikkate değerdir³.

19. yüzyılın ortalarına doğru bir araya gelen Panslavistler, Panslavizmi siyasi platformda işleyerek daha aktif bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. 1840 yılında Çek Panslavistlerin, Avusturya sınırı içinde ve batıdaki liberal-politik haklara kavuşma yönünde cereyan eden eylemlere katılarak hareketi yönlendirmeleri⁴ ve 1848'in Mart ayında Prag'da hemen hemen bütün Panslavistlerin iştirak ettiği bir kongrenin⁵ yapılması bunun en açık göstergeleri idi. Ancak; bu tarihlerde Panslavistlerin Avusturya-Macaristan'daki Slavların siyasi haklarının temin edilmesi amacıyla yürüttükleri faaliyetler, Habsburg yönetiminin engellenmiş, bu yönde çıkarmış oldukları ayaklanmalar basurılmıştır. Bu ise, Rusya'yı Panslavizme yardım edebilecek bir güç olarak, Panslavistlerin gündemine taşımıştır. Ancak, Panslavizmin politik sahada Rusya Devleti ve kamuoyunun ilgisini çekmesi Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarıdır⁶.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde "sıcak ve açık denizlere inme" amacına set çeken Kırım Savaşı, bir taraftan II. Alexander yönetimindeki Rusya'yı içine kapanarak geniş bir reform sürecine sokarken, diğer taraftan Rus toplumunda Avrupa düşmanlığını, milliyetçi fikir ve düşünceleri güçlendirmiştir. Panslavistler de bu vesile ile gittükçe politik bir çizgiye kayan Panslavizmi Rus toplumuna işleme imkânı bulmuşlardır.

yanırlanmıştır (Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Ağâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983).

³ Yuluğ Tekin Kurat, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Pan-Slavizm ve Pan-Ortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997, Ankara, 1999, s.175.

⁴ Kohn, *Pan-Slavizm*, s.21.

⁵ Başkanlığını Palacky'nin yaptığı Prag Kongresi, Slavlara ilişkin pek çok siyasi ve kültürel konuyu görüşmüştür. Özellikle; Slav halklar arasında iyi ilişkilerin kurulması ve Avusturya-Macaristan topraklarındaki Slavların Almanlar ve Macarlar ile aynı haklara sahip olmaları konusunda önemli kararlar alınmıştır. A.N. Kurat, *a.g.m.*, s.248-249.

⁶ Panslavizm'in Rusya'nın çıkarları doğrultusunda Rus kamuoyu ve resmi çevrelerde daha fazla ilgi uyandırmasına başka bir neden ise, Avrupa'da milliyetçilik cereyanının gelişmesiyle güç kazanan Pancermenizm ve Panitalyanizm idi. Nasıl ki, amacı Alman birliğini gerçekleştirmek olan Pancermenizm Alman emperyalizmine, keza İtalyan birliğini esas alan Panitalyanizm İtalyan emperyalizmine hizmet ediyorsa, Panslavizm de Rus milliyetçiliği ve emperyalizmine hizmet edebilecek bir hareket olarak görülmüştür. Başka bir deyişle Alman ve İtalyan birliğinin gerçekleşmesinde olduğu gibi, Rusya da Akdeniz'e inen coğrafyada geniş bir Slav İmparatorluğu kurabilirdi. Bu bakımdan, özellikle Panslavizm'in Pancermenizm'e paralel olarak geliştiği söylenebilir.

Osmanlı tarihçisi Enver Ziya Karal, Rusya'nın Kırım Savaşı sonrası tavrını ve Panslavist hareketin Avrupa'da Rus çıkarları için ne ifade ettiğini şöyle izah etmiştir: “Rusya, içeride ıslahat, güneyde ve doğuda fetihler yaparken, batıda da özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na zarar veren Slavcılık 'Panslavizm' hareketini sistemeleştirerek Doğu-Avrupa hakkındaki tarihi ihtiraslarını gerçekleştirmek için zemin hazırlamaya gayret etmiştir.”⁷

Kırım Savaşı yıllarında yükselen bir değer olarak Rus devlet adamları ile entelektüel arasında önem kazanan Panslavizm, ilk kez gayri resmi olarak Rusya'da örgütlenme imkânı bulmuştur⁸. Rusya'daki ilk Panslavist örgütlenme 1854 yılında, bir Bulgar kolonisi olan Odessa'da ortaya çıkmıştır. Odessa'daki örgütlenmeyi, Petersburg'daki benzer örgütlenme takip etmiştir. Odessa ve Petersburg'daki örgütler kanalıyla panslavistler, Bulgar ve diğer Balkan Slavlarının eğitimine el atmış, Slav okul ve kiliselerinin araç-gereç ve kitaplarını karşılayarak, yüklü miktarda para toplamışlardır⁹.

Rusya'da resmi olarak ilk Panslavist örgütlenme ise 1858 yılında Moskov Slavik Benevolent Committee (Moskova Slav Yardım Komitesi)'nin daha güçlü ve etkin bir şekilde kurulmasıyla kendini göstermiştir. Başkanlığını Rusya Eğitim Bakanlığı'nda kıdemli vekil olan Bakhmetev'in yaptığı komitenin kurucu üyeleri arasında Uvarov, Samarin, Katkov, Koshelev, Buslaev, Bodyanski, Khomiakov, Constantine ve Ivan Aksakov'lar, Soloviev, Maviakov, Rochinski ve Pogodin gibi tanınan akademisyen, kamu görevlisi, yazar ve editörler bulunmaktaydı¹⁰. Komite, kuruluş izni için Rus Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu dilekçede amaçlarını şu üç noktada dile getirmiştir:

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-İslahat Devri (1861-1876)*, c.VII, 4. Baskı, Ankara, 1988, s.55.

⁸ Özellikle Rusya'da Slav halklara duyulan ilgi ve panslavist amaçlar daha ziyade Balkan Slavları etrafında şekillenmiştir. Buna temel neden ise, Kırım Savaşı'ndan sonra, her şeye rağmen Avrupa ile ilişkilerini devam ettirerek Avrupa devletler topluluğu içinde kalmak isteyen Rusya'nın, Rus Panslavizm'ini Avusturya Slavlarına yöneltmesi mümkün değildi. Aynı zamanda Avrupa aydınları ve kamuoyunda Panslavizm'e karşı bir duyarlılık mevcut olup, olumsuz bir durumda ciddi bir tepkinin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Ancak Panslavizm'e karşı Türkiye'de “uyanık bir tutum”un bulunmaması, Türk topraklarını Panslavizm için daha cazip hale getirmekteydi. Bu nedenle Kırım Savaşı sonrasında Rus Panslavizmi'nin birinci hedefi Balkanlar, birinci kurbanı ise Rumeli Türklüğü olacaktır. Bilal N. ŞİMŞİR, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Ankara, 1989, s.XLV.

⁹ Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York, 1958, s.129-131.

¹⁰ A.N. Kurat, a.g.m., s.236.

1-Güney Slavlarının kilise, okul ve diğer ulusal kurumlarını geliştirmek için para toplamak,

2-Slav kilise ve okullarına kitap ve malzeme göndermek ve Ortodoks kilise ve okullara gerekli olan her şeyi temin etmek,

3-Moskova'ya eğitim için gelen Slavlara yardım etmek¹¹.

Moskova Slav Yardım Komitesi kuruluşundan itibaren aktif bir şekilde çalışarak farklı çevrelerle işbirliği yapmıştır. Özellikle kilise ile yakın ilişki kuran komite, Moskova ve dışındaki kilise ileri gelenlerinin Panslavist harekete etkin bir şekilde destek vermesini başarmıştır¹². Aynı zamanda komitenin Rus Eğitim Bakanlığı'ndan da önemli ölçüde yardım aldığı anlaşılmaktadır. Komitenin mali kayıtları, komitenin Bulgar ve Sırp öğrencilerini desteklemek amacıyla Eğitim Bakanlığından düzenli olarak yüklü para aldığını göstermektedir¹³. Aslında bu mali destek genel olarak, komitenin geniş bir yelpazede Rus resmi yetkililerince desteklenmesinin ve himaye edilmesinin bir ifadesi idi.

Bununla beraber, aldığı yardımlarla etkinliğini arttıran Moskova Slav Yardım Komitesi, bir taraftan üye sayısını ciddi bir şekilde artırırken, diğer taraftan 1867'de Petersburg'da, 1869'da Kiev'de, 1870'te Odessa'da şubelerini açmıştır. Geniş ve elit bir sınıf tarafından örgütlenmiş olan komite, amaçları açısından her ne kadar kültürel bir çerçeveye çizilmişse de, temelde komitenin ortaya koyduğu esaslar siyasal hedefleri beslemiştir. Nitekim; Pogodin, Constantine Aksakov, M.N. Katkov, N.I. Danilevsky, R. Fadiev gibi komite üyeleri siyasal Panslavizm'i işleyerek, komiteyi faaliyetleri açısından bu yöne sevk etmişlerdir.

Böylece Panslavist düşünceyi Rus kamuoyuna işleyen komite, sadece Balkan Slavlarını Rus toplumuna tanıtmakla kalmamış, aynı zamanda Balkanları Rus yayılmasının hedefi haline getirmiştir. Sonuçta, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren siyasal alanda büyük güç kazanan Panslavizm, Balkanlardaki yeni gelişmelerin de hazırlayıcısı olmuştur. Bu gelişmelerin en önemli safhalarından birisini Bosna-Hersek Ayaklanması (1875) oluşturmuştur.

¹¹ A.N. Kurat, *a.g.m.*, s.236.

¹² B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Hamden, London, 1962, s.61.

¹³ Petrovich, *a.g.e.*, s.139.

Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesinde Panslavizmin Yeri

Osmanlı coğrafyasında can alıcı Panslavist bölgelerinden biri olan Bosna ve Hersek, Balkanların kaderinde çoğu zaman önemli bir konuma sahip olmuştur. Bosna-Hersek'in bu konumunu Sosnovsky'nin şu ifadeleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “Eğer bütün Balkan sorunu büyük bir volkan olarak kabul edilirse, onun en aktif krateri Bosna ve Hersek'tir.”¹⁴ Sosnovsky'nin belirttiği gibi, 1875'te Hersek'te ortaya çıkan ayaklanma, 1876 yılındaki Bulgaristan Ayaklanması'na, aynı yılda başlayan Osmanlı-Sırp, Karadağ savaşlarına ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarına zemin hazırlayarak, 1875-1878 arasındaki Balkan krizinin ilk ve en önemli aşamasını oluşturmuştur. Hersek'te başlayan ve kısa sürede Bosna'ya yayılan 1875 Hersek Ayaklanması'nın nedenleri, temelde 19. Yüzyılda Balkanlarda ortaya çıkan ayaklanmalardan farklı değildi. Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan fikir akımlarının Balkanlara akması, buna karşın Osmanlı Devleti'nin askeri, idari ve ekonomik olarak kötü bir durum içinde bulunması, Büyük Devletlerin Sanayi Devrimi ile birlikte hammadde ve Pazar ihtiyacını karşılamak amacıyla Osmanlı topraklarını yayılma alanı olarak görmeleri ve kendi aralarındaki çıkar mücadeleleri, bu çerçevede çıkarlarına uygun bir şekilde Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde “himaye” politikası yürüterek onları tahrik ve teşvik etmeleri ve daha önce Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Boğdan, Mora, Girit gibi diğer Balkan eyaletlerine verilen imtiyazların Bosna ve Hersek için örnek oluşturması...

İşte; bu nedenler, “en az bir yıllık hazırlık döneminden sonra”¹⁵ Bosna-Hersek Ayaklanması'nın, 1875 Temmuz ayı başlarında Hersek'te Mostar'ın güney-doğusunda bulunan Nevesin (Nevesinje) kazasında bir ayaklanmanın patlak vermesine neden olmuştur. Kısa sürede kazaya hakim olan asiler, önlere çıkan Müslümanları katlederek her şeyi yağmalamış, bir süre sonra Nevesin bölgesindeki Loukavach, Sovidol, Belgrad ve Terrousine'ye hakim olmuşlardır¹⁶. Kuşkusuz; ayaklanmanın gelişip büyümesinde Osmanlı

¹⁴ George Hoover, Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, London, 1941, s.23.

¹⁵ Misha Gleny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, İstanbul, 1999, s.104.

¹⁶ Bu arada asiler Nevesin-Mostar arasındaki Serajevo'da bazı tüccarlardan oluşan, Od-richnia köyünden yüklü pirinç, şeker ve kahve taşıyan 25 atlı bir kervana saldırmış ve işgal etmişlerdir. Bölgede seyahat eden Türkler öldürülmüş, önemli köprüler ve yollar tutulmuştur. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876* (buradan itibaren BDF), Part I, Series B, Vol. 2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz 1875, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, 1984, s.54. Aynı zamanda, hakim oldukları bölgelerde hoşnutsuz halkı kendilerine katılmaya zorlayan asiler, katılma yönünde isteksiz olanların evle-

yöneticilerinin kayıtsızlığının ayrıca büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Daha ayaklanma başlamadan önce “*kamuoyu isyan etmeye hazır hale gelmiş ve her tarafta silah ve savaş mühimmatı gizlenip depolanmış olduğu*”¹⁷ halde, Osmanlı hükümeti bölgede ciddi hiçbir tedbir almamıştı. Ayaklanmadan çok sonra bile sayı olarak asiler Osmanlı kuvvetlerinden yaklaşık üç kat kadar daha fazla idi¹⁸. Ayaklanmanın ortaya çıkışından bir süre sonra Bosna valisinin durumun ciddiyetine ilişkin uyarılarını dikkate almayan Osmanlı hükümeti, ayaklanmaya müdahale etmek yerine uzlaşmacı tedbirler almak yoluna gitmiştir. Ancak; asilerle uzlaşma zemini bulmak için Osmanlı hükümetinin bölgeye gönderdiği temsilciler, “asilerin talan ve katliamlarına” devam etmesinden dolayı hiç bir sonuç alamamışlardır¹⁹. Asilerin kabul edilemez şartlar ileri sürerek, gerçekte bağımsızlığı isteyen düşünceleri Temmuz ayı ortalarında anlaşılmasına rağmen, Osmanlı Hükümeti 5 Ağustosta ilan ettiği “genel af”la ayaklanmayı sona erdireceğini düşünmüştür²⁰. Bu şekilde de sonuç alamayan Osmanlı yönetimi, “*bütün vilayetin ateş içinde olduğu*” Ağustos ortalarında²¹ ayaklanmanın sona erdirilmesinde tek geçer yolun askeri müdahalede bulunmak olduğuna karar vermiştir. Ancak, bu gecikmiş karar, ayaklanmanın uluslararası bir sorun haline gelmesini önleyemedi²². Böylece, giderek bir Balkan sorunu haline gelen Bosna-Hersek Ayaklanması, öncelikle bölge ile yakından ilgilenen Avusturya ve Rusya’yı harekete geçirmiş, bu ise sorunu Üç İmparator Ligi gündemine taşımıştır. 1872 yılında Almanya, Rusya ve Avusturya’nın kurduğu söz konusu ittifak, Osmanlı Devleti ile İngiltere’yi de ikna ederek, “Doğu Sorunu”nun çözümünde inisiyatif ele geçirmiştir. Ancak; ne Büyük Devletler ve Osmanlı Devleti’nin konsoloslarının asilerle Mostar’da teşebbüs ettikleri uzlaşma çabası, ne de Avusturya Dışişleri Bakanı

rini yakarak veya farklı şekillerde gözdağı vermişlerdir. *B DFA*, Vol.2, Doc.8, Holmes’den Derby’ye, 9 Temmuz 1875, s.54; Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922, s.207. Asilerin ayaklanmanın başından beri başvurdukları insanlık dışı yöntemlerin Bulgaristan ayaklanmasıyla büyük bir benzerlik gösterdiği belirtilmelidir. Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.47 vd..

¹⁷ Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, c.II-III, Haz.İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s.51.

¹⁸ *B DFA*, vol.2., Doc.16, Elliot’tan Derby’ye, 6 Ağustos 1875, s.58; *B DFA*, vol.2, Doc.22, Holmes’ten Derby’e 6 Ağustos 1875, s.62.

¹⁹ *B DFA*, vol.2, Doc.8, Holmes’ten Derby’ye, 9 Temmuz 1875, s.53-54.

²⁰ *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878 The First Year*, Archon Books, USA, 1969.s.63.

²¹ Harris, a.g.e., s.64.

²² Kemal Baltalı, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Belleten*, c. LI sa.199-201, Ankara 1988, s.206.

Andrassy'nin 30 Aralık 1875'te hazırladığı nota (Andrassy Notası)²³ asileri tatmin etmiştir. 12 Mayıs 1876 tarihinde Avusturya, Rusya ve Almanya'nın Berlin'de hazırladıkları memorandum (Berlin Memorandumu)²⁴ da, İngiltere'nin muhalefetiyle²⁵ daha başından rafa kaldırılmıştır. Böylece, Avrupa büyük devletlerinin en önemli gündem konularından biri haline gelen Bosna-Hersek Ayaklanması, Berlin Kongresi (1878)'ne giden yolda Osmanlı Balkanlarını yeni gelişmelere gebe bırakmıştır. Bu ise, Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) öncesinde, bir taraftan Mayıs 1876'da Bulgaristan'da yeni ayaklanmaya zemin hazırlarken,²⁶ diğer taraftan da aşağıda üzerinde etraflıca duracağımız Sırbistan ve Karadağ'ı harekete geçirmiştir.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın ortaya çıkardığı bu etraflı sonuçların yanı sıra, ayaklanmanın ortaya çıkışı ve gelişindeki rolü itibariyle panslavist etkinin ayrı ve çok önemli bir yere sahip bulunduğu belirtilmelidir. Esas itibariyle, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren politik bir akım olarak gelişen Panslavizm, Balkanlarda önemli bir güç haline gelmiş ve 1870'lerden itibaren de uluslararası meselelerde Büyük Devletlerin gündemini işgal etmiştir²⁷. Dolayısıyla bu tarihlere gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Slav nüfusun yaşadığı bölgeler, yani Bosna, Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan ayaklanmaya hazır hale getirilmiştir²⁸. J.A.R. Merriot'a göre, söz konusu Slav eyaletleri gizli Slav örgütlerinin merkezi ve faaliyet alanı idi.

²³ Andrassy Notası için bakınız: Karal, a.g.e., s.81.

²⁴ Memorandum için bakınız: *B DFA*, Vol.2, Doc.237, Russel'den Derby'ye, 13 Mayıs 1876, s.193. Berlin Memorandumu'nun Türkçe metni: Mahmud Celeleddin Paşa, a.g.e., s.155-156.

²⁵ İngiltere; Rusya, Avusturya ve Almanya'nın Üç İmparator Ligi ile kurmuş oldukları bloğu Avrupa kuvvetler dengesi ve İngiliz çıkarlarına yönelmiş büyük bir tehdit olarak görmüştür. Bu nedenle; İngiltere'nin, kendisine danışmaksızın "Doğu Sorunu"nun çözümü için harekete geçen bu üç devletin tavrını tasvip etmesi beklenemezdi. İngiliz Başbakanı Benjamin Disraeli (Beaconsfield)'nin şu sözlerinde, İngiltere'nin memorandumuna karşı olan memnuniyetsizliğini ve Üç İmparator Ligi'nin İngiliz çıkarları için oluşturduğu tehlikeyi görmek mümkündür: "Üç kuzey devletle hareket etmek için yolumuzdan çıkmadıkça, onlar bizsiz hareket edebilir ki, bu İngiltere gibi bir devlet için kabul edilemez." zira bir İngiliz tarihçinin belirttiği gibi, Disraeli'nin temel amacı, İngiltere'nin prestijine bir hakaret olarak saydığı Üç İmparator Ligi'ni bir yolunu bularak dağıtmaktı. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988, s.233.

²⁶ Tarihiçi Ömer Turan, Bulgaristan Ayaklanmasını Bosna-Hersek ayaklanmasının bir uzantısı olarak kabul ettiği *The Turkish Minority In Bulgaria (1878-1908)* adlı eserinde, Bulgar Ayaklanmasının amacının "Balkan problemini çözmek için bir araya gelecek devletlerin dikkatini çekmek ve bağımsızlık için yeni taleplerde bulunmak" olduğunu belirtmiştir. TURAN, a.g.e., s.47.

²⁷ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973, s.9.

²⁸ Mahmud Celeleddin Paşa, a.g.e., s.51.

Rusya'da ve Balkanlarda kurulan pek çok Panslavist komite, kitaplar ve broşürler yoluyla aktif bir politikayı Balkanlara taşımışlardır²⁹. Hatta; Hersek Ayaklanması pek çok Panslavist için Balkanlardaki Slav halkların bağımsızlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu olarak görülmüştür. Örneğin, Bulgar Panslavist liderlerden Botjev Hersek Ayaklanması için "bu bütün Balkan Yarımadası'nı ateşe verecek kıvılcımdır; artık, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak zamanıdır" demiştir³⁰.

Bu nedenle diyebiliriz ki; Hersek Ayaklanması bir ölçüde, merkezi Moskova'da bulunan Rusya'daki ve Balkanlardaki Panslavist komitelerin faaliyetlerinin bir ürünü idi. Keza, Osmanlı ve İngiliz belgeleri de ayaklanmanın ortaya çıkışı, gelişimi ve yayılmasında Panslavizmin büyük rol oynadığını göstermektedir. Ayaklanmanın ortaya çıkışından itibaren bölgedeki İngiliz konsoloslarının ya da elçilerinin yaptığı yazışmalarda, Dalmaçya, Sırbistan ve Karadağ'daki Panslavistlerin ya da Slav sempatanlarının ayaklanmaya büyük destek verdikleri görülmektedir³¹. Ragusa konsolosu Taylor, 4 Ağustosta İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye yazdığı mektupta Dalmaçya'daki Panslavist komitelerin ayaklanma için yürüttükleri yardım organizasyonlarına dikkat çekerken;³² 2 gün sonra

²⁹ J.A.R. Marriot, *Anglo-Russian Relations 1689-1943*, London, 1944, s.119.

³⁰ William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1939, 85.

³¹ Örneğin, Ağustos başlarına kadar yapılan yazışmalarda buna ilişkin bilgi için bakınız: *B DFA*, vol. 2, Doc.7, Holmes'ten Derby'ye, 2 Temmuz 1875, s.53 ; *B DFA*, vol. 2, Doc.10, Ffrench'ten Derby'ye, 15 Temmuz 1875, s.55; *B DFA*, Vol. 2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.58; *B DFA*, Vol. 2, Doc.19, White'tan Elliot'a, 5 Ağustos 1875, s.59; *B DFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59-61; *B DFA*, Vol. 2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.61-62 Sırbistan ve Karadağ'ın ayaklanmadaki rolü sonraki bahsimizde ayrıca ele alınacaktır.

³² *B DFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60. Tarihçi Kemal Baltalı'ya göre, Dalmaçya'nın her şehrinde asileri örgüdemek ve yardım etmek için Slav komiteleri kurulmuştu. Trieste'de bu komitelerden iki tane vardı. Bunlardan biri merkez komite niteliğinde olup, başında Lombardiyalı biri bulunmakta idi. Bu komiteler, Avusturyalı bazı Slav yetkililerle birlikte asi şeflerinin Avusturya topraklarındaki faaliyetlerine, özellikle de Viyana'dan silah teminine yardımcı olmaktadır. Hersek asilerine silah, cephane ve malzeme göndererek, ayaklanma bölgesine gönüllüleri geçiren en önemli komitelerden biri de Obrovats komitesi idi. Söz konusu komite, aynı zamanda İngiltere'deki yardım komitelerinden para yiyecek ve gıda yardımı yapılmasına aracı olarak, İngiliz gazetelerine yazılar yazdırıp propaganda faaliyetlerini organize etmiş ve Rus konsoloslğunun gönderdiği paraların asilere dağıtılmasında aracı olmuştur. Kemal BALTALI, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sa.68-69, 1982, s.56, 59. Dalmaçya'daki komiteler ve faaliyetleri için bakınız: Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.58-59. Diğer taraftan Dalmaçya'daki Panslavistlerin amaçlarına ulaşmak için izledikleri yöntemlerden biri de, Bosna-Hersek Ayaklanması'nı uluslar arası bir sorun haline getirerek Büyük Devletlerin desteğini almak. Bu bakımdan güney Slavları bir taraftan özellikle Rusya'dan büyük bir destek beklentisi içindeyken, diğer taraftan Avusturya'yı Türkiye'ye karşı küskürtarak iki devletin arasını açmaya çalışmışlardır. Bu amaçla, asiler işgal ettikleri bazı yerlere

İngiltere'nin Saraybosna konsolosu Holmes ise İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a gönderdiği mektupta, Dalmaçya ve Hırvatistan'da büyük bir (Panslavist) tahrik olduğunu ve Agram Ragusa ve Trieste'de yardım komitelerinin kurulduğunu ve ayaklanmaya yardım için önemli miktarda para toplandığını yazmıştır³³. Diğer taraftan bu bölge, asilerin silah ve mühimmat ihtiyaçlarını karşıladıkları, silah kaçakçılığının yapıldığı merkezlerden biri idi³⁴. Ayrıca Dalmaçya dahil Avusturya'daki komiteler, sınır köylerinde doktor ve operatörlerle takviye edilmiş hastaneler kurmuşlardır³⁵.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Panslavist karakteri ilk aylardan sonra daha açık bir şekilde kendini göstermiştir. Holmes'in 2 Eylül'de yazdığı mektupta "ayaklanmanın artık yerel bir ayaklanma olmadığı, Bosna'daki Müslüman egemenliğine karşı bir Slavizm savaşı olduğu" belirtilmiştir³⁶.

Ayaklanmanın ortaya çıkışında hazırlıksız yakalanan ve gerekli tedbirleri almakta yetersiz kalan Osmanlı devlet adamları da ayaklanmanın Panslavist bir karakter taşıdığını ve komşu Slav bölgelerden beslendiğini biliyorlardı. Osmanlı Dışişleri Bakanı Safvet Paşa İngiliz Büyükelçisi Elliot'la yaptığı bir görüşmede ayaklanmanın ortaya çıkışı konusunda bilgi verirken, ayaklanmanın dışarıdan beslendiğini, asiler arasında Panslavizmin aktif üyelerinin bulunduğunu ifade etmiştir³⁷. Bu nedenle, Osmanlı hükümeti ayaklanmaya verilen dış yardımı kesmek için Sırbistan, Karadağ ve Avusturya'nın tarafsızlığını temin etmeye özen göstermiştir³⁸.

Osmanlı devlet adamları gibi, dönemin ileri gelen yabancı devlet adamlarından bir kısmı da ayaklanmanın temel nedeninin Panslavizm

Avusturya bayrağı çekmişlerdir. *B DFA*, Vol. 2, Doc.4 Ffrench'ten Derby'ye, 4 Temmuz 1875, s.52 *B DFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59.

³³ *B DFA*, Vol. 2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.62. Dalmaçya'da kurulan komitelerin merkezi konumunda olan Zadar Komitesi 17 Temmuz 1875 tarihinde "Narodni List" gazetesinde bir çağrıda bulunarak her köy ve kasabada 3 ila 5 kişilik komiteler kurulmasını istemiştir. Bu çağrının olumlu karşılanması sonucunda bütün Dalmaçya için bir merkez komitesi kurulmuş, bu komitenin içinde çok sayıda din adamları görev almıştır. Komitede görev alanlar, hem asilere hem de Hersek'ten kaçanlara her türlü yardımda bulunmuşlardır. Baltalı, *1875-1878 Balkan Buhranı*, s.58.

³⁴ Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. kısım, İstanbul, 1946, s.125.

³⁵ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56, Sedes. a.g.e., s.131.

³⁶ *B DFA*, Vol. 2, Doc.64, Holmes'ten Elliot'a, 2 Eylül 1875, s.85-86.

³⁷ *B DFA*, Vol. 2, Doc.70, Elliot'tan Derby'ye, 8 Eylül 1875, s.89-90

³⁸ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56.

olduğuna inanmışlardır. Bu devlet adamlarından İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli ile Avusturya Dışişleri Bakanı Count Julius Andrássy- ki bu devlet adamları kendi ülkelerinin resmi politikasının belirlenmesinde ve ayaklanmanın diplomatik seyrinde birinci derecede söz sahibi kişilerdi- ayaklanmanın dışarıdan beslenen ve tahrik edilen “uluslar arası devrimci komiteler”in eseri olduğunu düşünmüşlerdir³⁹. Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Panslavizmin bir sonucu olduğu ya da Panslavizmin ayaklanmada büyük rol oynadığı Balkanlar üzerine çalışan pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiştir⁴⁰.

Ayaklanmanın ortaya çıkışı, gelişimi ve mahiyeti açısından Sırbistan ve Karadağ'ın rolünü ayrıca ele almak, sorunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Gelişiminde Sırbistan ve Sırp Panslavizminin Rolü

Balkanlarda Panslavizmin en önemli merkezlerinden biri olarak “*Balkanların Sardunyası*” olmayı ve Sırp idaresi altında birleşik bir Balkan devleti yaratmayı amaçlayan Sırbistan,⁴¹ 1875'lere gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik konumunda idi. Ancak; Sırbistan'ın bağıllığı şeklen olmakla beraber, bağımsızlık için büyük mesafe katetmişti. Sırp'ların 1804 yılında Kara Yorgi öncülüğünde başlatmış oldukları bağımsızlık hareketi, Bükreş (1812) ve Edirne (1829) Antlaşmaları sonucunda geniş haklara sahip bir Sırp prensliğini ortaya çıkarmıştı. Paris Antlaşması (1856)'yla Rus koruyuculuğundan çıkarılıp Avrupa Büyük Devletlerinin koruyuculuğu altına sokulan Sırbistan, 1867 yılında Osmanlı askeri kuvvetlerinin Belgrad dahil bütün kalelerden çekilmesiyle fiilen bağımsızlığını kazanmıştır. Sırbistan'ın bu tarihlerden sonra tam bağımsızlığı; artık, zaman sorunu olmakla birlikte, Sırp'lar için Balkanlarda

³⁹ Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford, 1979, s.16. Disraeli Balkanlardaki olayları, İngiliz çıkarlarına karşı büyük bir tehdit olarak gördüğü Üç İmparator Ligi (1872) çerçevesinde ele almıştır. Ona göre, Hersek Ayaklanması “Avrupa Türkiyesi”nde meydana gelen ciddi bir gelişme idi. Disraeli, ayaklanmanın “*bir yüzyıldır Avrupa'nın gündemini meşgul eden, Kırım Savaşı (1856) 'yla yarım yüzyıldan beri ertelenmiş olan Doğu Sorunu'nun yeniden açılmasından ibaret olduğunu düşünmüştür.*” George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, 1876-1881, New York, 1820, s.12,14.

⁴⁰ Bazı araştırmacıların buna ilişkin görüşleri için bakınız: Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, 15-18. Ayrıca Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, 4.Baskı, Ankara, 1988, s.74.

⁴¹ Norman Rich, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, USA, 1992, s.221.

Büyük Sırbistan'ın yaratılması temel amaç olmuştur. Düşünülen Büyük Sırbistan'ın sınırları Osmanlı ve Avusturya Slavlarını içine alması, Sırbistan'da resmi ve gayri resmi olarak sosyo-politik sahada Panslavizmin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Sırlar amaçlarına ulaşmak için de, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan ve Balkanlardaki karışıklıklardan yararlanmaya çalışırken, diğer taraftan Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etme, özellikle de Rusya'nın desteğini alma beklentisi içinde olmuşlardır. Bu nedenle Sırbistan statükoyu değiştirmek için Osmanlı Devleti'ne karşı Balkanlarda meydana gelen ayaklanmaların ya doğrudan hazırlayıcısı, ya da çıkarları doğrultusunda taraf olma siyaseti yürütmüştür. Bu bakımdan, 1875 Temmuz ayında başlayan Bosna-Hersek Ayaklanmasında Sırbistan'ın rolünü ortaya koymak, ayaklanmanın mahiyeti ve gelişimi açısından dikkate değerdir.

1875'deki Bosna-Hersek Ayaklanması'nın nedenleri üzerinde duran bazı araştırmacılar, ayaklanmanın en önemli nedeninin Balkanlarda büyük bir Slav devleti yaratmayı amaçlayan Sırbistan ve Karadağ'ın faaliyetlerinin, ya da bunlar arasındaki rekabetin bir sonucu olarak görmüşlerdir. Kuşkusuz, bu faaliyet ve rekabetin ayaklanmaya etkisini, Rus Panslavistlerinin çalışmaları ve Dalmaçya ve Hırvatistan Slavlarının yardımıyla beraber ele almak daha doğru olacaktır. Fakat, Belgrad'ın bu sıralarda Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan ayaklanmalarının organizasyon merkezi haline geldiği⁴² göz önünde bulundurulursa, ayaklanmanın Panslavist bir mahiyet almasında Sırbistan'ın büyük bir rolü bulunduğu fark edilecektir. Hatta, Sırların ayaklanmanın organizatörleri arasında bulunduğu görülmektedir⁴³. Haklı olarak, Balkan tarihçisi Stojanovic, Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Sırp hazırlıklarının ve Sırbistan ile birleşmek amacıyla yapılan propagandanın bir sonucu olarak düşünmüştür⁴⁴. Başka bir tarihçi Iseminger ise Sırbistan'ın ayaklanmadaki rolünü daha ileri götürerek, ayaklanmanın Pansırbizmin bir sonucu

⁴² Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, s.144. Belgrad'da Panslavist propagandanın ve Bosna-Hersek Ayaklanması'na yapılan yardımın organizasyon merkezlerinde biri 1875 Temmuzunun sonlarında kurulan "Ayaklanmaya Yardım Genel Komitesi" idi. Başkanlığını Metropolit Mihailo'nun yaptığı komite, ayaklanmaya para, silah, malzeme ve gönüllü toplamakla birlikte, Bosnalılarla toplantılar yaparak tavsiyelerde bulunmuştur. Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.58.

⁴³ Charles-Barbara Jelavich, a.g.e., s.144.

⁴⁴ Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s.15.

olduğunu ileri sürmüştür⁴⁵. İngiltere'nin Saraybosna konsolosu Holmes'in ayaklanmanın başlamasından iki ay sonra Elliot'a gönderdiği bir mektupta da "sorunun Osmanlı yönetimine karşı yürütülen bir Slav savaşı olduğu, çözümün ise Belgrad'da aranması gerektiğini" belirtmiştir⁴⁶.

Gerçekten de Sırbistan'da büyük bir heyecan uyandıran Bosna-Hersek ayaklanması, her fırsatta Sırp lar tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmiştir⁴⁷. Bu destek ayaklanmanın başlarından itibaren "sürekli olarak" Sırp ların sınırı geçerek asilerle birleşmesi şeklinde fiili bir tarzda kendini göstermiştir. Asilere katılan Sırp ların sayısı bazen büyük rakamlara ulaşabilmiştir. Örneğin ayaklanma bölgesindeki Osmanlı generali Ahmet Muhtar Paşa'nın verdiği bilgiye göre I. Duga Boğazı Savaşı'nda Sırp ların ve Karadağlıların sayısı 14 bini bulmaktaydı⁴⁸. Bölgedeki Osmanlı komutanlarının Mart-Nisan aylarında gönderdikleri raporlar bile, asilerin çoğunluğunun Sırp lardan ve Karadağlılardan oluştuğunu göstermiştir⁴⁹. Ayaklanmaya katılan Sırp lar arasında eski Sırp yetkililerin de bulunduğu tespit edilmiştir⁵⁰. Ayaklanma bölgesine geçerek asilere büyük destek veren Sırp lar, bazen de "bağımsız müfrezeler" şeklinde Osmanlı kuvvetlerine karşı direkt olarak çatışmaya girmişlerdir⁵¹. Diğer taraftan Sırbistan asilerin erzak ve silah temin ettikleri stratejik bir bölge idi. Örneğin; Sırbistan'daki Ragusa, asilerin barut, kurşun ve silah gibi ihtiyaçlarını karşılamak için "günlük olarak" uğradıkları merkezlerden biri idi⁵².

Esas itibarıyla Sırp yetkililer de ayaklanmaya Sırp ların destek verdiklerini kabul etmekteydiler. Ancak Sırp yönetimi, bu destekte Sırp resmi makamlarının payı olduğunu kabul etmemişlerdir. Sırp yönetimine göre,

⁴⁵ Gordon Liewellyn Iseminger, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965, s.262.

⁴⁶ *B DFA*, Vol. 2, Doc.64, Holmes'ten Elliot'a, 2 Eylül 1875, s.85.

⁴⁷ Sırbistan'da Hersek Ayaklanması'na karşı olanlar da yok değildi. Bunların başına Sırp Ortodoks tüccarlar geliyordu. Onlar ticari çıkarlarını korumak için bazen Türk yönetimi ile asileri barıştırmak çabası içinde olmuşlar, bazen de kasabalarını korumak amacıyla silahlanıp Türklerle birlikte hareket etmişlerdir. Bazı Sırp Ortodoks tüccarların ayaklanmaya katılmış olması ise, onların isteyerek değil, asilerin zor kullanmış olmalarından dolayı idi. Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.55.

⁴⁸ Sedes, a.g.e., s.

⁴⁹ Bekir Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.VI, sa.4, Ankara Eylül-Ekim 1948, s.225-226.

⁵⁰ *B DFA*, Vol. 2, Doc.58, Taylor'dan Derby'ye, 23 Ağustos 1875, s.81.

⁵¹ *B DFA*, Vol. 2, Doc.47, Buchanan'dan Derby'ye, 1 Eylül 1875, s.74.

⁵² *B DFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

ayaklanmaya destek verenler, resmi Sırp temsilcileri ya da subayları değil, Sırbistan'dan giden gönüllüler idi⁵³. Sırp yönetiminin bu yöndeki açıklamaları, Sırbistan'ın bu sırada Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa hazır olmadığı düşünülerek, Osmanlı Devleti ve Büyük Devletlerin tepkisini gidermeyi amaçlamaktaydı. Gerçekte, resmi ve gayri resmi Sırp unsurları ayaklanmaya sempatiyle bakmış ve destek vermişlerdir.

Bu şekilde dışarıdan sürekli olarak yardım alan ayaklanma, genişleyerek bir Balkan krizine doğru gitmekteydi. Ayaklanmaya hazırlıksız yakalanan ve ayaklanmayı basturmada yetersiz kalan basiretsiz Osmanlı devlet adamları, ayaklanmanın dışarıdan beslenmesini önlemek amacıyla Büyük Devletler ile Sırbistan ve Karadağ nezdinde diplomatik girişimde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin büyük Devletlere yaptığı tebligatta "*ısanın pek az bir zamanda teskini kâbilken, Karadağ ve Sırbıye hükümetlerinin eşkıyaya yardım etmeleri ve hudutlarına asker yığmış olmaları ile şakilere cür'et ve cesaret verdikleri, binaenaleyh bu iki hükümetin askeri tedarikâtın vazgeçmeleri lazım geldiği*" belirtilmiştir⁵⁴. Fakat, Osmanlı hükümetinin bu tür diplomatik girişimleri, Sırbistan ve Karadağ başta olmak üzere ayaklanmaya verilen dış desteğin önlenmesi konusunda hiçbir olumlu sonuç vermemiştir.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti bu dış yardımın önünü almak amacıyla bir takım askeri önlemler almaktan da geri durmamıştır. Özellikle Sırbistan ve Karadağ sınırına askeri sevkıyatın yapılması alınan önlemlerin başında geliyordu. Fakat, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını güvenceye almak ve bu şekilde ayaklanma bölgesine geçişleri önlemek için almış olduğu bu tür askeri tedbirler oldukça etkili olmakla birlikte,⁵⁵ taraflar arasında ciddi gerginliklere de neden olabilmekteydi. Fakat, Panslavist düşünceye sahip olan Sırp Prensi Milan Obrenovich ve hükümeti asilere sempati duyarak gizlice destek vermesine rağmen, Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girmenin zamansız olduğunu düşünmüştür.

Bununla beraber, ayaklanmanın ilk aylarından itibaren Sırbistan'da Bosna-Hersek Ayaklanması'na askeri kuvvet gönderilmesi dahil destek

⁵³ *B DFA*, Vol. 2, Doc.19, White'tan Elliot'a, 5 Ağustos 1875, s.59.

⁵⁴ *Sedes. a.g.e.*, s.122.

⁵⁵ Belgrad'daki İngiliz konsolos White bile, 6 Eylül tarihli bir mektubunda Osmanlı hükümetinin Sırbistan sınırına askeri kuvvet yığmasını "*çok faydalı*" bir girişim olarak görmüştür. *B DFA*, Vol. 2, Doc.67, White'den Derby'ye, 6 Eylül 1875, s.87.

verilmesi yönünde büyük bir baskı yapılmakta idi⁵⁶. Bir tarihçiye göre,⁵⁷ Prens Milan'ın Sırbistan'daki bu baskıya kayıtsız kalması olanaksız görünüyordu. Aksi durumda Milan'ın bir devrimle karşı karşıya kalması kaçınılmaz idi. Dolayısıyla; Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Sırbistan'da ortaya çıkardığı Panslavist kamuoyu baskısı Prens Milan'ı adım adım bir savaşa doğru sürükleyecektir. Nitekim; Prens Milan, 1875 Kasımından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı Karadağ'la birlikte savaşa girmek için bir anlaşma zemini aramıştır. Bu amaçla; Milan, Kasım 1875'te Filip Hristic'i, Şubat-Mart 1876'da General Ranko Alimpic'i gizli görüşmeleri yürütmek üzere Karadağ Prensi Nikola'ya göndermiştir⁵⁸. Sonuçta, Prens Milan, daha önce savaş yanlısı hükümeti görevden alarak yeni bir hükümet kurmuş olmasına rağmen, kamuoyunun baskısına yenik düşerek savaş taraftarı olanların büyük bir kısmını Mayıs ayı başında yeniden işbaşına getirmiştir⁵⁹. Bu arada 2 Mayıs'ta Bulgaristan'da çıkan ayaklanma da, Sırbistan'daki Panslavist hissiyatı tahrik etmiş,⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin durumundan faydalanmak isteyen Sırları savaşa girme konusunda cesaretlendirmiştir. Sonuçta; Rus Panslavistlerinin tahriki, Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Ignatiev ve Balkanlardaki Rus konsoloslarının da etkisiyle Sırbistan 30 Haziranda Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Gelişiminde Karadağ ve Karadağ Panslavizminin Rolü

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, dağlık ve küçük bir prenslik olarak varlığını devam ettiren Karadağ, 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda önemli bir rol oynamıştır. Özellikle I. Petrovich zamanında (1781-1830) Osmanlı yönetimine karşı çıkartılan ayaklanmalar, Karadağ'ın

⁵⁶ *B DFA*, Vol. 2, Doc.36, White'dan Derby'ye, 18 Ağustos 1875, s.68; *B DFA*, Vol. 2, Doc.58, Taylor'dan Derby'ye, 23 Ağustos 1875, s.81.

⁵⁷ L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s.65.

⁵⁸ Bakınız: Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı görüşmeler Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Ankara, 1987, s.833-859.

⁵⁹ Stojanovic, a.g.e., s.78; Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vol.1, USA,1985, s.355, Iseminger, a.g.e., s.293.

⁶⁰ Konsolos White, Bulgaristan Ayaklanması'nın Sırbistan'da Bosna-Hersek Ayaklanması'ndan daha büyük bir heyecan uyandırdığını yazmıştır. *B DFA*, Vol. 2, Doc.304, Sandison'dan Elliot'a, 3 Ağustos 1876, s.227. Ayrıca Bulgaristan Ayaklanması'nın ileri gelenleri arasında Sırp öğrenci ve papazlarının da yer aldığı anlaşılmaktadır. *B DFA*, Vol. 2, Doc.442, Lumley'den Derby'ye, 25 Ağustos 1876, s.322-323.

güç kazanmasına ve topraklarını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Rusya ve Avusturya'nın da yardım ve teşvikleriyle, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iç ve dış problemlerden yararlanan Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı giderek daha güçlü ve etkin bir hale gelmiştir. Özellikle, 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'dan da aldıkları cesaretle Karadağ, topraklarını genişletmek ve bağımsızlığa ulaşmak yönündeki faaliyetlerini artırmışlardır. Bu nedenle Karadağlılar, bazen Osmanlı yönetimine karşı mücadele ederek, bazen de Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü faaliyetlerden yararlanarak amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bu amaçla Karadağlılar, ne 1852'de Osmanlı hükümetine karşı girdiği mücadelelerden, ne de Büyük Devletler nezdinde 1856'daki Paris Antlaşması'ndan bir sonuç alabilmişlerdir.

Buna rağmen, Karadağ'daki bağımsızlık hareketleri ve yeni topraklar elde etme çabası artarak devam etmiştir. 1860 yılında tahtuna oturan Nikola, Karadağ'ın amaçlarına ulaşması hususunda çok daha aktif ve hırslı biriydi. Nikola (1860-1918)'nin temel ilgi alanı Bosna, Hersek ve Arnavutluk olmakla beraber, öncelikli hedefi bir an önce Adriyatik'te bir üs elde etmek ve Hersek'e sahip olmak⁶¹. Bu bakımdan, o da diğer Karadağ prensleri gibi Osmanlı Devleti üzerindeki yayılcı ve bağımsızlık düşüncesini hayata geçirmek istemiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne karşı 1861 yılında Hersekliileri ayaklandırarak mücadeleye başlamış, ancak Büyük Devletlerin tarafsız kalması üzerine Osmanlı kuvvetleri karşısında büyük bir yenilgi alarak eski statüyü öngören İşkodra Barışı (1862)'ni imzalamak zorunda kalmıştır⁶². İşte, Karadağ'ın 1875'deki Hersek Ayaklanması öncesinde sahip olduğu özerkliğe dayanan statüsü İşkodra Barışı ile şekillenmiştir.

Gelinen noktada, Karadağ'ın Balkanlarda önemli bir güç haline gelmesi ve politikalarını belirlemesinde Panslavizmin büyük bir yeri vardır. Panslavist fikirlerin Balkanlara akması ile birlikte Karadağ, Sırbistan gibi Panslavizmin en etkin merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1856'da Moskova Slav Yardım Komitesi'nin kurulmasıyla Panslavizmin örgütlenmesi, Karadağ için önemli bir şans olmuştur. Bu şansı değerlendirmek isteyen I. Vladika Danilo (1852-1860)'nun düşüncelerini bu komite yoluyla gerçekleştirmeye başladığı ve

⁶¹ Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, s.143.

⁶² İşkodra Barışı için bakınız: Karal, a.g.e., s.3-7.

Panslavist bağımsızlık mesajlarını Rus konsolosları aracılığıyla yaymaya çalıştığı bilinmektedir⁶³.

Panslavistlerin Danilo döneminde Karadağ'da ve Karadağın dış politikasındaki etkisi, Prens Nikola zamanında daha fazla önem kazanmıştır. Kendisi de bir Panslavist olan Prens Nikola dönemine ait Osmanlı belgeleri Karadağ'ın panslavistlerin en önemli faaliyet sahalarından biri olduğunu ve Panslavizmin Karadağ'ın iç ve dış politikasına yön veren önemli bir faktör olduğunu göstermiştir. 1875'deki Hersek Ayaklanması öncesindeki Osmanlı belgelerine bakıldığında, Karadağ'da Panslavistlerin Osmanlı Karadağ savaşları (1862)'nda aktif bir şekilde çalışarak Karadağlılara psikolojik telkinlerde buldukları,⁶⁴ Osmanlıların bölgede almak istedikleri tedbirleri engelledikleri,⁶⁵ Osmanlı yönetimindeki diğer Slav halkları kıskırtmak için çalıştıkları,⁶⁶ Sırbistan'da siyasi faaliyetlerde buldukları,⁶⁷ Rus panslavistleri, ajanları ve konsolosları ile sıkı bir ilişki içinde buldukları,⁶⁸ basın yoluyla Slavcılık düşüncesini yayarak halka nüfuz etmek istedikleri,⁶⁹ hatta Prens Nikola'ya karşı halkı tahrik ettikleri⁷⁰ açıkça görülmektedir. Diğer taraftan; Panslavizmin Avusturya-Macaristan'da önemli bir güç haline gelmiş olması⁷¹ ve resmi ya da gayri resmi Rus çevrelerin faaliyetleri,⁷²

⁶³ Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, c.2, İstanbul, 1984, s.191.

⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım* (buradan itibaren BOA, HR.SYS.), 207/18.

⁶⁵ BOA, HR.SYS., 207/27.

⁶⁶ BOA, HR.SYS., 210/29.

⁶⁷ BOA, HR.SYS., 207/27; BOA, HR.SYS., 209/15.

⁶⁸ BOA, HR.SYS., 210/13; BOA, HR.SYS., 210/24.

⁶⁹ BOA, HR.SYS., 182/49.

⁷⁰ BOA, HR.SYS., 207/25.

⁷¹ Panslavizmin 1875 öncesi Avusturya-Macaristan'daki konumuna ilişkin şu belgelere bakılabilir:

BOA, HR.SYS., 156/68; BOA, HR.SYS., 156/78; BOA, HR.SYS., 156/79; BOA, HR.SYS., 156/81; BOA, HR.SYS., 157/3; BOA, HR.SYS., 157/4; BOA, HR.SYS., 157/8; BOA, HR.SYS., 157/12; BOA, HR.SYS., 157/14; BOA, HR.SYS., 157/16; BOA, HR.SYS., 210/26; BOA, HR.SYS., 182/27; BOA, HR.SYS., 182/28; BOA, HR.SYS., 182/30; BOA, HR.SYS., 182/32; BOA, HR.SYS., 157/68; BOA, HR.SYS., 157/69; BOA, HR.SYS., 211/1.

⁷² Rusların Balkanlardaki faaliyetleri ve Panslavizm açısından oynadığı rol konusunda bakınız:

BOA, HR.SYS., 121/42; BOA, HR.SYS., 207/18; BOA, HR.SYS., 207/25; BOA, HR.SYS., 207/27; BOA, HR.SYS., 207/30; BOA, HR.SYS., 209/22 BOA, HR.SYS., 209/39; BOA, HR.SYS., 210/13; BOA, HR.SYS., 157/10; BOA, HR.SYS., 210/24; BOA, HR.SYS., 210/33; BOA, HR.SYS., 210/33; BOA, HR.SYS., 211/2; BOA, HR.SYS., 211/11; BOA, HR.SYS., 158/3.

Balkanlardaki dolayısıyla da Karadağ'daki Panslavistlerin etkinliğinde önemli bir faktör olarak ayrıca ele alınmalıdır.

Karadağ'da Panslavizmin kazanmış olduğu güç ve etki 1875'teki Hersek Ayaklanması'nın hazırlayıcı etkenlerinden biri olmuştur. Çünkü, 1875 Temmuz'unun başında Hersek'in Nevesin Kazası'nda baş gösteren ayaklanma, bir önceki yıl vergilerin fazlalığından yakılarak Karadağ'a sığınan birkaç ay sonra Babıali'nin izniyle evlerine dönen Herseklilerce çıkarılmıştı. Ancak; Karadağ'a gidip dönen Herseklilerin sayısında artış olduğu⁷³ ve bunlar arasında Panslavistlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber; evlerine dönen Hersekliler, Karadağ'da buldukları sırada Rus konsolosluğu, Panslav unsurlar ve Sırp ajanlarıyla temas halinde olmuş,⁷⁴ isyan etme konusundaki düşüncelerini olgunlaştırmışlardır. Edmund Ollier daha ileri giderek, *Russo-Turkish War* adlı eserinde, Herseklilerin Karadağ'a gidiş amaçlarının yardım istemek olmasına rağmen, Osmanlı yönetimine karşı devrimci bir programla dönmüş olduklarını yazmıştır⁷⁵. Nitekim; Karadağ'dan dönen bu grup, ülkelerini gayri resmi terk etmelerinden dolayı suçluluk duygusu içinde olmak yerine, zafer kazanmış bir tavır içine girmişlerdir⁷⁶.

Kuşkusuz; Herseklilerin Osmanlı aleyhtarı tavırlarında ve Karadağ'dan büyük yardım almalarında Karadağ Prensi Nikola'nın şahsi çabalarının büyük yeri vardı. Esas itibariyle Hersek'te ortaya çıkan ayaklanma, Nikola'nın iş başına geldiği günden beri bölgede yürüttüğü politikanın bir devamıydı. Bu bakımdan Nikola, prensliğinin ilk günlerinden itibaren Balkanlardaki Slav birliği amacına yönelik olarak, Hersek başta olmak üzere Slavların yaşadığı bölgelerde Karadağ propagandası yapmakta ve Slavları koruma rolünü üstlenmekteydi. Bu nedenle ayaklanmanın başlamasından sonra

⁷³ Sedes, a.g.e., s.78. Karadağ'dan dönenler Karadağlılar gibi giyinip silahlanmışlardı. Sedes, a.g.e., s.78. Ayaklanmayı çıkaran Hersekli asiler arasında Karadağlıların bulunduğunu, Osmanlı Dışişleri Bakanı Safvet Paşa'nın telgrafı da teyit etmektedir. *BDFa*, Vol. 2, Doc.11, Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 21 Temmuz 1875, s.55.

⁷⁴ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.54.

⁷⁵ Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, London, Paris, New York, s.2.

⁷⁶ Mahmud Celaledin, a.g.e., s.51. Hacı Arif Beyin "Uçak" köyüne yapmış olduğu sefer sırasında, köylerine dönen Hersekliler, yollarda silah aıp, şenlikler ve gösteriler yaparak hürriyet ve bağımsızlık şarkıları söylemekte, "bir zafer kazanmışçasına ortalığı velveleye vermektedirler." Sedes, a.g.e.,s.79. Onların bu tavrı, geri dönüşlerine ilişkin Osmanlı hükümetinin vermiş olduğu kararı bir zaaf olarak algılamalarından kaynaklanmaktaydı. Karal, a.g.e., s.74.

Dalmaçya ve farklı Slav grupları arasında Karadağ'ın himayesinin istendiği dedikoduları yayılmıştı⁷⁷. Dolayısıyla Karadağ, 1861 yılındaki Hersek Ayaklanması'nın kışkırtıcısı olarak 1875'teki Hersek Ayaklanmasıyla aynı faaliyet ve buna bağlı amacını yenilemiş oluyordu⁷⁸. Amacına ulaşmak yolunda ayaklanmayı büyük bir fırsat olarak gören Nikola, ülkesindeki Panslavist hissiyat doğrultusunda, bir taraftan rekabet halinde olduğu Sırbistan'la çıkarlarını uzlaştırma, diğer taraftan bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girmenin yollarını aramıştır. Nikola'nın bu yöndeki girişimleri, Prens Milan tarafından Karadağ'a gönderilen Filip Hristic ile 1875'in Kasım ayında, General Ranko Alimpic ile Şubat-Mart aylarında yaptığı gizli görüşmelerle önemli bir mesafe almıştır. Nikola, görüşmeler sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan ile siyasi bir antlaşmayı kabul etmekle de⁷⁹ gelecekte gireceği savaşın altyapısını hazırlamış oluyordu. Bu nedenle, Prens Nikola siyasi çıkarları açısından "*elinde tuttuğu*" Hersek Ayaklanması'nın⁸⁰ devam etmesi gerektiğine inanmaktaydı. Nikola ayaklanmanın devamı için de asilere yardım etmeyi amaç haline getirmiştir. Dolayısıyla Bosna-Hersek Ayaklanması'na her türlü desteği veren Nikola, Hersekli ileri gelenleri Karadağ'da ağırlayarak görüş alışverişinde bulunmuş ve onları ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir⁸¹.

Nikola'nın şahsında Hersek Ayaklanması'na duyulan heyecan ve asilere verilen destek, genel olarak Karadağ'da ortak bir duygu haline gelmiştir. Ayaklanmanın Karadağ'da uyandırdığı hissiyat, ayaklanmaya verilen destek ile birlikte açıktan açığa Panslavist gösteri ve mitinglere dönüşebilmiştir. Örneğin Zavolla'da "*asiler lehine görüş ve düşüncelerini açıklamak ve onların amaçlarına parasal yardımda bulunmak*" için toplanan miting 2000 kişiyi bulmuştu⁸².

⁷⁷ BDF, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

⁷⁸ N. Iorga, *Osmanlı Tarihi V*, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1948. Mahmud Celeledin Paşa, Hersek'e bağlı yerlerden, Karadağ ile komşu olan bölgelerden bir kısmının yirmi yıldan beri isyan halinde bulunduğunu ve adeta Karadağ'a katılmış olduğunu belirtmektedir. Mahmud Celeledin, a.g.e., s.52.

⁷⁹ Nikola, bu antlaşmayı kabul etmiş, ancak imzalamaktan çekinmiştir. Çünkü, Rus talimatlarıyla hareket eden Nikola, Rusya'nın onayını almadan Antlaşmaya resmi bir boyut kazandırmak istememiştir. Rusya ise bu sırada büyük Devletlerle birlikte hareket ederek, Sırbistan ve Karadağ'ın savaşa girmesini istememekteydi.

⁸⁰ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında..." , s.852.

⁸¹ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında..." , s.843.

⁸² BDF, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

Ayaklanmanın hazırlık safhasında ve ortaya çıkışında Karadağ'ın oynadığı rol, ayaklanmanın devamı ve başarısında, geniş Karadağlı grupların sınırı geçerek asilerle birleşmesiyle daha önemli bir hal almıştır. İngiltere'nin Ragusa konsolosu Taylor'un yukarıda bahsi geçen 4 Ağustos tarihli mektubu asilerle birleşen binlerce Karadağlıdan bahsetmektedir. Keza, asilere yardım amacıyla kalabalık Karadağlı grupların Hersek bölgesine geçtiği Temmuz ayının sonlarında Viyana basınına da konu olmuştur⁸³. Karadağlıların, Sırbistan ve Dalmaçya'dan gelen diğer Slav unsurlar gibi, devamlı bir şekilde sınırı geçerek asilerle birlikte Osmanlı kuvvetlerine karşı savaştıkları anlaşılmaktadır⁸⁴. Hatta; bölgedeki Osmanlı generali Ahmet Muhtar Paşa, Gaçkaya savaşında asilerle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan 7000 civarındaki Karadağlının, bir savaş düzeni içerisinde olduklarını, Prens Nikola'nın ise açıktan açığa savaşa girişmiş olduğunu belirtmiştir⁸⁵. Böylece; asiler, dışarıdan almış oldukları yardımla daha güçlü bir şekilde faaliyetlerine devam edebilmişlerdir.

Karadağın ayaklanmada oynadığı rol, sadece asilerin himaye edilerek ihtiyaçlarının karşılanması ve Karadağlıların ayaklanmaya fiilen katılmalarından ibaret olmadığı, aynı zamanda ayaklanmanın yönetilmesiyle de ilgili olduğu görülmektedir. Konsolos Taylor ayaklanma konusunda İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'yi bilgilendirirken, Karadağ'ın ayaklanmayı gizlice yönettiğini ifade etmiştir⁸⁶. Aynı zamanda, Bosna-Hersekli asi şefleri ile beraber Karadağlıların da ayaklanmayı organize ettikleri görülmektedir. 1875'in Temmuz ayı sonlarında Bosna-Hersekli asi liderler, Kosierevo manastırında buluştuklarında, onlara Lyubobra gibi Sırp ajanları ve Latin memleketlerden gelenler ile meşhur "vahşi" Peko Petkovich gibi Karadağlı ajanlar katılmışlardır⁸⁷.

Dışarıdan beslenen Bosna-Hersek Ayaklanması'nın genişleyerek devam etmesinde Karadağ'ın etkisini gören Osmanlı hükümeti, Karadağ'ın isyan bölgesiyle irtibatını kesmeyi amaçlarından biri haline getirmiştir. Bu bağlamda sorunu geç de olsa askeri tedbirlerle çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, askeri tedbirlerin gecikmesi ve yetersizliğinden dolayı olumlu bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine, Osmanlı hükümeti sorunun çözümünün

⁸³ *BDF*A, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.61.

⁸⁴ *BDF*A, Vol. 2, Doc.32, Sandison'dan Elliot'a, 10 Ağustos 1875, s.66

⁸⁵ *Sedes, a.g.e.*, s.142.

⁸⁶ *BDF*A, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59.

⁸⁷ Iorga, *a.g.e.*, s.566.

diplomasi yoluyla mümkün olacağını düşünerek, Avusturya ve Sırbistan'la olduğu gibi Karadağ'la da diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti Karadağ'a karşı, bir taraftan nüfuzundan yararlanmak istediği Büyük Devletler üzerinden baskı yapmaya çalışırken, diğer taraftan Karadağ yönetimini doğrudan uyarma yolunu seçmiştir. Öte yandan, Osmanlı hükümeti, "*Karadağ'ın tarafsızlığını sağlamak ve bir uzlaşma zemini bulmak*" için Bosna valisi Ali Paşa'yı Prens Nikola ile bir görüşme yapmak üzere Karadağ'a göndermiştir. Ancak bütün bu girişimler, Karadağ'ın Osmanlı karşıtı tavrında ve politikasında hiçbir değişiklik meydana getirmemiştir. Aksine ayaklanmanın devamını çıkarları açısından gerekli gören Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı düşündüğü bir savaşın iç ve dış şartlarını hazırlamaya çalışmıştır.

SONUÇ

Slavlar arasındaki kültürel ve siyasal birliği ifade eden Panславizm, politik bir hareket olarak 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kamuoyunun gündemini işgal etmeye başlamış ve uluslararası diplomasinin konularından biri haline gelmiştir. Panславizm akımının Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında Rusya'da örgütlenmesi ve Balkanlara taşınması, Balkanlardaki bağımsızlık ve Slav Birliği düşüncesini harekete geçirmiş, bu ise Bosna-Hersek Ayaklanması ile başlayan 1875-1878 arasındaki Balkan krizinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Bu bakımdan Balkanlar, Panславist bir karakter gösteren Bosna-Hersek Ayaklanması ile, bir taraftan bağımsızlık ve Slav Birliği amacıyla harekete geçen Sırbistan ve Karadağ gibi yerel güçlerin, diğer taraftan statükoyu korumak isteyen ya da yeni bir güç dengesi yaratmaya çalışan Büyük devletlerin rekabet ve mücadele sahası haline gelmiştir. 1876'nın Bulgaristan Ayaklanması, Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşları, İstanbul Konferansı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları ve 1878'deki Berlin Kongresi, bu mücadele ve rekabetin en önemli kilometre taşları olmuşlardır. Sonuçta; 1878'deki Berlin Kongresi, bir yandan Osmanlıların Balkanlardan tasfiyesini hazırlarken, diğer yandan Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesi açısından yeni bir dönem açmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*, 121/42, 156/68, 156/78, 156/79, 156/81, 157/3, 157/4, 157/8, 157/10, 157/12, 157/14, 157/16, 157/68, 157/69, 158/3, 182/27, 210/26, 182/28, 182/30, 182/32, 182/49, 207/18, 207/25, 207/27, 207/30, 209/15, 209/22; 209/39, 210/13, 210/24, 210/29, 210/33, 211/1, 211/2; 211/11.

BALTALI, Kemal, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sa.68-69, 1982, s.44-68.

BALTALI, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.833-859.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.VI, sa.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Eylül-Ekim 1948, s.225-226.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part1, Series B, vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, University Publications of America, 1984.

BUCKLE, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1820.

HARRIS, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878 The First Year*, Archon Boks, USA, 1969.

ELLIOT, Sir Henry, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922.

GLENY, Misha, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

IORGA, N., *Osmanlı Tarihi V*, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi Yayınları:16, Bilim Kitapları Serisi:7, Ankara, 1948.

ISEMINGER, Gordon Liewellyn *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965.

JELAVICH, Barbara, *History of the Balkans*, vol.I, Cambridge University Press, USA,1985.

- _____, *The Ottoman Empire, The Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973.
- JELAVICH, Charles-Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-İslahat Devri (1861-1876)*, c.VII, 4. Baskı, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- KOHN, Hans, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1953
- _____, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çeviren: Ağâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983.
- KURAT, Akdes Nimet, "Panslavizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.241-278.
- KURAT, Yuluğ Tekin, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Pan-Slavizm ve Pan-Ortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997, Ankara, 1999, s.173-177.
- LANGER, William L., *European Alliances and Alignments 1871-1890*, Alfred A.Knopf, New York, 1939.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, c.II-III, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.
- MARRIOT, J.A.R., *Anglo-Russian Relations 1689-1943*, Methuen Co. Ltd., London, 1944.
- MILLMAN, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- OLLIER, Edmund, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, Cassell Company, Limited, London, Paris, New York.
- PETROVICH, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York, 1958.
- RICH, Norman, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, USA, 1992.
- RUPP, George Hoover, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Harvard University Press, Cambridge, 1941.

- SEDES, Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. kısım, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946.
- SHAW, Stanford-Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, c.2, e Yayınları, İstanbul, 1984.
- STAVRIANOS, L.S., *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.
- STOJANOVIC, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, Cambridge, 1939.
- SUMNER, B.H., *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London, 1962.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- TAYLOR, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988.
- TURAN, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

